

An Analysis of the Purposes of Sharia from the Perspectives of Avicenna and Mullā Ṣadrā

Malihe Khodabandeh Bigy^{*}, Fatemeh Rajaei^{}**

Ali Jollaini^{*}, Mostafa Momeni^{****}**

Abstract

Explaining the purposes of jurisprudence has long been a topic of great interest among Islamic jurists, theologians, and philosophers. From the perspective of many theologians, God's actions and sayings are motivated by purposes; therefore, all the laws of the Sharia are established for a purpose. According to Shiite jurists, the preservation of the soul, religion, reason, lineage, and property are considered as the consideration of all laws. The purposes of Sharia have also been considered in sciences such as theology and philosophy, and each has explained the main purposes and objectives of Sharia based on its own methodology. Some Muslim philosophers, due to the importance of the social and political approach to religion, have paid more attention to the philosophical analysis of the purposes of Sharia and its provisions in three areas: individual, political and legal, which require analysis and examination. Therefore, the issue of this article is: From the perspective of Avicenna and Mulla Sadra, as two Muslim philosophers, how have the purposes of Sharia and its role in regulating and developing the knowledge of jurisprudence, as well as establishing and deepening

^{*} Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payam Noor University, Tehran, Iran,

M.khodabandehbigi@pnu.ac.ir

^{**} Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran, f.rajaei@hsu.ac.ir

^{***} Phd of Philosophy of Law, Lecturer and Researcher, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran, alijl6691@gmail.com

^{****} Associate Professor, Department of Islamic Studies, Sabzevar University of Medical Sciences, Sabzevar, Iran (Corresponding Author), momenim@nums.ac.ir

Date received: 26/08/2024, Date of acceptance: 26/02/2025



approaches such as governmental jurisprudence, been explained? In this article, the views of these two philosophers on this issue are expressed, and the results of the research are also presented below.

Keywords: *maqāṣid al-sharīʿa*, purposes of Sharia, philosophy of jurisprudential rulings, Avicenna, Mullā Ṣadrā.

Introduction

Maqāṣid al-Sharīʿa refers to the purposes and objectives that underpin the enactment of religious laws (Sharia), aimed at securing worldly and otherworldly benefits, promoting human welfare, and preventing harm and corruption. These objectives include the preservation of religion, life, intellect, progeny, and property. This study seeks to examine the purposes and objectives of Sharia (Islamic law) from the perspectives of Islamic philosophers. The central question of this research is: How have Avicenna and Mullā Ṣadrā, as two prominent Muslim philosophers, interpreted the objectives of Sharia and their role in regulating and advancing the field of Islamic jurisprudence (*fiqh*), as well as in solidifying and deepening approaches such as governance-oriented jurisprudence?

Materials & Methods

This research adopts a descriptive-analytical approach based on library sources.

Discussion and Results

Based on the findings presented in the study, the classification of the purposes of jurisprudence and the application of the rational method by Muslim philosophers such as Avicenna and Mullā Ṣadrā are rooted in their philosophical foundations. The philosophical principles of these Muslim philosophers have significantly contributed to the development of governance-oriented jurisprudence and the extraction of the systematic components of jurisprudence.

1. From the perspectives of Mullā Ṣadrā and Avicenna, the purposes of Sharia and the philosophy of jurisprudential rulings can be classified into three levels: devotional (*ʿibādī*) purposes, political purposes, and legal purposes. According to these Muslim philosophers, all these purposes aim at the perfection and elevation of the human soul, ultimately aligning with the definition of wisdom.

2. The purposes of devotional rulings are the objectives and aims of the laws and commandments that mandate worship of God in various forms, such as prayer, fasting, and hajj pilgrimage. These rulings are directly intended to promote growth and perfection, facilitate the journey toward God, cultivate a wholesome life, and elevate the human being from an animalistic state to an angelic (*malakī*) rank. Mullā Ṣadrā considers the purpose of establishing devotional rulings to be the remembrance and worship of God, fostering existential proximity (*al-taqarrub al-wujūdī*) to Him, and guiding the human soul toward the Divine. Devotional rulings serve as a means for the spiritual journey of the soul toward the ultimate end of existence, a journey that is realized through the knowledge and servitude of God. Avicenna, on the other hand, identifies two distinct dimensions in the philosophy behind devotional rulings. The first is the subjugation of base desires, the strengthening of the rational and immaterial aspect of the human being, and the cultivation of a transcendental disposition (*al-hay'at al-isti'lā'iyya*) whereby the soul gains mastery over bodily impulses. In this framework, true happiness lies in attaining complete abstraction and absolute proximity to God.

3. In political rulings as well, concepts such as human felicity (*sa'āda*), drawing closer to God, and divine guidance cast their influence over the political philosophy and the purposes of political rulings. The establishment of governance and the creation of the *madīna fāḍila* (virtuous city), where the prophet possesses knowledge of true felicity, has attained the highest degree of nearness to God, and is capable of leading people toward divine proximity, are considered prerequisites for the perfection and elevation of the human soul, ultimately guiding humanity toward true felicity.

Conclusion

These two philosophers, drawing upon a virtue-based framework and employing their rational methodology, analyzed and classified the purposes of Sharia. The socio-political theory of Islamic philosophy can be utilized by Islamic jurists (*fuqahā'*) in the development of jurisprudence through a comprehensive approach to managing both the individual and society. The philosophical principles upheld by these thinkers, due to their proximity to governance-oriented jurisprudence in terms of ultimate goals—namely, the administration of society—serve as a solid foundation for the philosophy of governance-oriented jurisprudence. From this perspective, the journey toward God, existential proximity to Him, and the remembrance of God constitute the primary purpose behind the enactment of devotional rulings. Likewise, the establishment of governance, the implementation of divine policies to guide and perfect society toward

God, and the regulation of social life by prophets represent the central objectives behind political rulings. Furthermore, the preservation of life, progeny, and property are regarded as the most fundamental principles in uncovering the purposes of Sharia in the domain of legal rulings.

Bibliography

- Atrak, Hossein. 2005. "Südgarāyī-yi Akhlāqī." *Naqd va Nazar* 10, no. 38: 265–300. [In Persian]
- Atrak, Hossein. 2014a. "Faḍīlatgarāyī-yi Ibn Sīnā." *Pazhūhishnāma-yi akhlāq*, no. 24: 24–28. [In Persian]
- Atrak, Hossein. 2014b. "Nazariyya-yi akhlāqī-yi Mullā Ṣadrā." *Āyina-yi ma'rifat*, no. 39: 28–58. [In Persian]
- Davari Ardakani, Reza. 1995. *Fārābī*. Qom: Tarh-e Now. [In Persian]
- Fārābī. 1985. *Al-Jam' bayn ra'yay al-hakimayn*. Tehran: Maktabat al-Zahrā'. [In Arabic]
- Ibn Sīnā. 1947. *Tis' al-rasā'il fī al-hikma wa-l-ṭabī'iyyāt*. Cairo: Dār al-'Arab. [In Arabic]
- Ibn Sīnā. 1984. *Al-Ilāhiyyāt min kitāb al-shifā'*. Edited by Said Zayed. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library. [In Arabic]
- Ibn Sīnā. 1984. *Al-Mabda' wa-l-ma'ād*. Tehran: Institute for Islamic Studies, University of Tehran and McGill University. [In Arabic]
- Ibn Sīnā. 1997. *Al-Ilāhiyyāt min kitāb al-shifā'*. Qom: The Publishing Center of Islamic Propagation Office. [In Persian]
- Ibn Sīnā. 2007. *Risāla fī ma'rifat al-naḥs al-nāṭiqā wa-aḥwālīhā (Aḥwāl al-naḥs)*. Paris: Dār Biblion. [In Arabic]
- Kamalizadeh, Tahereh and Mohammad Kamalizadeh. 2023. "Insān-i kāmīl dar andīsha-yi ishrāqī-yi Suhrawardī wa dar nizām-i falsafa-yi Fārābī." *Pazhūhish-hāyi falsafī-kalāmī* 25, no. 4: 135-162. [In Persian]
- Shahīd al-Awwal. 1980. *Al-Qawā'id wa-l-fawā'id*. Edited by 'Abd al-Hādī Ḥakīm. Najaf: Mufīd Bookstore. [In Arabic]
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn. 1975. *Al-Mabda' wa-l-ma'ād*. Tehran: Iranian Philosophical Association. [In Arabic]
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn. 1981a. *Sharḥ uṣūl al-kāfi*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Arabic]
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn. 1981b. *Al-Shawāhid al-rubūbiyya fī al-manāḥij al-sulūkiyya*. Tehran: Markaz Nashr-i Dānishgāhī. [In Arabic]
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn. 1987. *Tafsīr al-Qur'ān al-karīm*. Qom: Bidar. [In Arabic]
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn. 1989. *Al-Hikma al-muta'aliyya fī al-asfār al-'aqliyya al-arba'a*. Vol. 9. Qom: Maktabat al-Muṣṭafawī. [In Arabic]

231 Abstract

- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn. 2002. *Kasar aṣnām al-jāhiliyya*. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation.
[In Arabic]
- Ṭūsī, Khwāja Naṣīr al-Dīn. 1977. *Akhlaq-i Nāṣirī*. Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا

ملیحه خداپنده بایگی*

فاطمه رجائی**، علی جلینی***، مصطفی مؤمنی****

چکیده

مقاصد شریعت اغراضی هستند که در وضع احکام شریعت برای جلب مصالح اخروی و دنیوی و تحقق خیرات برای انسان‌ها و دفع مفسد و شرور از آنها، از ناحیه شارع دنبال شده است؛ هدف این تحقیق بررسی اهداف و مقاصد شریعت از دیدگاه فلاسفه اسلامی است و بنابراین مسأله آن عبارت است: از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا، به عنوان دو فیلسوف مسلمان، مقاصد شریعت و نقش آن در تنظیم و تکامل دانش فقه و نیز تثبیت و تعمیق رویکردهایی مانند فقه حکومتی چگونه تبیین شده است؟ این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. بر حسب یافته‌های تحقیق، این دو فیلسوف با روش‌شناسی عقلی خویش به تحلیل و تقسیم مقاصد الشریعه پرداخته‌اند؛ مبانی آنها، به خاطر نزدیکی با فقه حکومتی در غایت (اداره اجتماع) پشتوانه محکمی برای فلسفه فقه حکومتی محسوب می‌شود. در نتیجه از این دیدگاه تقرب الهی و متذکر شدن انسان به ذکر الله مهم‌ترین مقصد وضع احکام عبادی، تشکیل حکومت و اجرای سیاست الهی در جهت هدایت و راهنمایی و تکامل اجتماع به سوی خداوند و تنظیم و اداره معاش جامعه توسط انبیا مهم‌ترین

* استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۴۶۹۷-۱۹۳۹۵، تهران، ایران،

M.khodabandehbigy@pnu.ac.ir

** دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار،

f.rajaei@hsu.ac.ir، ایران

*** دکترای فلسفه حقوق، مدرس و پژوهشگر دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران، alijl6691@gmail.com

**** دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، سبزوار، ایران (نویسنده مسئول)،

momenim@nums.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۸



مقصد در وضع احکام سیاسی و حفظ جان، نسل و مال به عنوان اصلی ترین قواعد بنیادین در کشف مقاصد الشریعه در حوزه قواعد حقوقی شریعت هستند.

کلیدواژه‌ها: مقاصد الشریعه، علل الشرایع، فضیلت گرایی، فضیلت گرایی سیاسی - حقوقی، ملاصدرا.

۱. مقدمه و بیان مسأله

تبیین مقاصد فقه از دیرباز موضوع پراهمیتی در میان فقهاء، متکلمین و فلاسفه اسلامی بوده است. از دیدگاه بسیاری از متکلمان، افعال و اقوال خداوند معلل به اغراض هستند؛ بنابراین تمامی احکام شریعت به خاطر غایتی وضع شده‌اند. منظور از اصطلاح مقاصد شریعت غایات کلی هستند که علت وضع طیف وسیعی از احکام و سنن الهی شده‌اند. غایتمند بودن وضع احکام مکرراً در آیات و روایات مورد اشاره قرار گرفته است. (سبحانی، ۱۳۹۶، تقریرات درس خارج اصول)^۱

فقه‌های شیعه نیز به ضروریات با عنوان مقاصد الشریعه اشاره کرده‌اند؛ از نظر آنها، حفظ نفس، دین، عقل، نسب و مال را مد نظر تمامی شرایع دانسته است؛ حفظ دین به وسیله جهاد و قتل مرتد، حفظ عقل به وسیله حرمت مسکرات و حدود آنها، حفظ نسب به وسیله تحریم زنا و لواط و ایجاب حد بر آنها و حفظ مال به وسیله حرمت غصب، دزدی، خیانت و راهزنی و ایجاب حد و تعزیر بر هر کدام از آنها مقصود احکام شریعت است. (شهید اول، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۳۸؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ج ۱ ص ۱۵). صاحب ریاض در باب حد زنا (طباطبایی، ۱۴۲۲، ج ۱۳ ص ۴۱۵) و صاحب جواهر نیز در کتاب الحدود، در باب حد زنا (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۴۱، ص ۲۵۸) به این موضوع اشاره داشته‌اند.

مقاصد شریعت همچنین در علومى مانند کلام و فلسفه نیز مورد نظر قرار گرفته و هر کدام مبتنی بر روش‌شناسی ویژه خود اغراض و مقاصد اصلی شریعت را تبیین نموده‌اند. در این میان برخی از فلاسفه اسلامی نیز - مبتنی بر بنیان‌های قرآنی و روایی - با روش‌شناسی عقلی اغراض و اهداف شریعت را در سطوح مختلف مورد تحلیل فلسفی قرار داده‌اند. برخلاف فقهاء که بیشتر به تهیه فهرستی از مقاصد شریعت کفایت کرده‌اند، برخی فلاسفه مسلمان به خاطر مهم دانستن رویکرد اجتماعی و سیاسی به دین و فلسفه اجتماعی، توجه بیشتری به تحلیل فلسفی مقاصد شریعت (هستی‌شناسی و ارزش‌شناسی) و اقتضائات آن در سه زمینه فردی، سیاسی و حقوقی داشته‌اند؛ اندیشه فلسفی شیعی در عین تعبد به متون شریعت با استفاده از

روش فلسفی و عقلی، مقاصد و اغراض شریعت را در سه زمینه مذکور مورد بررسی قرار داده که تا کنون مورد پژوهش قرار نگرفته است.

با ذکر این مقدمه می‌توانیم مسأله اصلی این پژوهش را به طور منقح بدین گونه بیان کنیم که: مقاصد فقه به عنوان دانش اداره‌کننده اجتماع در اندیشه فلسفی ابن سینا و ملاصدرا چگونه قابل تبیین است؟ و به تبع مسأله اخیر، مقاصد فقه از دیدگاه کلان و جامع که شامل فقه فردی، سیاسی و حقوقی می‌شود، در این دو دیدگاه چه تقسیماتی دارند و تحلیل عقلی مقاصد فقه فردی، سیاسی و حقوقی به عنوان عنصر انسجام‌بخش و نظام‌ساز در هر کدام از بخش‌های مذکور فقه چه هستند؟

پژوهش در مورد مقاصد شریعت به‌عنوان یکی از مولفه‌های زمینه‌ساز فقه حکومتی^۲، با تمرکز بر اندیشه‌های عقلی فیلسوفان شیعه از دو جهت دارای ضرورت باشد: یکی از جهت استخدام مباحث عقلی فلسفه اسلامی در جهت تعمیق فلسفه فقه حکومتی است. در این زمینه دانش‌های مرتبط با فلسفه فقه مانند کلام و فلسفه اسلامی می‌توانند در استخدام فقها قرار گیرند. استفاده از غنای فلسفه اسلامی با گستره نظریات و عمق مباحث هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی در زمینه انسان، سیاست و حقوق می‌تواند به عنوان دانشی گران‌بها در خدمت رشد و تکامل فلسفه فقه برای گذار از فقه فردی به‌سوی فقه حکومتی قرار گیرد.^۳

و دیگری از جهت کمک به استنباط و استخراج نظام‌وارگی فقه است. دو ویژگی «نظام‌وارگی و انسجام درونی احکام و گزاره‌های فقهی» و «تناسب استنباط احکام فقهی با اداره حکومت» از مقدمات تحقق فقه حکومتی است. نظام‌وارگی فقه در معنای اول یعنی فقه مبانی دارد و دارای انسجام است؛ احکامی که در باب عبادات، معاملات، حدود، دیات و ... آمده، در یک ارتباط و پیوستگی با هم بوده و بر اساس مبانی، اصول فقهی و روش اجتهادی واحدی هستند (ایزدهی و دیگران، ۱۳۹۹؛ مقیمی، ۱۳۹۷)؛ اما رویکرد حکومتی علاوه بر انسجام درونی و ارتباط و پیوستگی احکام با یکدیگر بر تناسب استنباط، تبویب و تدوین فقه بر اساس غایت اداره اجتماع نیز تأکید دارد. (ایزدهی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۳)

بررسی مقاصد الشریعه با استفاده از روش‌شناسی عقلی فیلسوفان اجتماعی یکی از مولفه‌های زمینه‌ساز استخراج و استنباط نظام‌وارگی فقه در هر دو سطح انسجام درونی و ارتباط با غایت اداره فرد و اجتماع است. غایت فیلسوفان اجتماعی همانند غایت فقه حکومتی «اداره اجتماع» است. آنها در این مسیر سعادت فرد را در نظر گرفته و پس از گذار از بایسته‌های نظام سیاسی

با غایت تحقق سعادت در مدینه فاضله، دست به طراحی نظام حقوقی زده‌اند. این روش‌شناسی عقلی بر برخی از تقسیمات ابواب فقهی توسط فقها منطبق است که در این پژوهش نظام‌وارگی فقه بر اساس غایت و مقاصد فقه، در سه سطح فرد، سیاست و حقوق از دیدگاه دو فیلسوف اسلامی، ابن‌سینا و ملاصدرا، واکاوی خواهد شد.

۲. پیشینه تحقیق

در خصوص مقاصد شریعت، در حوزه فقه، به طور عمومی – جایگاه آن در استنباط و مباحث فقهی – و نیز در موضوعات خاص فقهی تحقیقات متعددی انجام شده است که با بحث ما در این مقاله مرتبط نیست. در حوزه تخصصی فلسفه و کلام نیز در بحث مقاصد شریعت تحقیق علی‌حده‌ای به صورت تخصصی انجام نشده است؛ آری! در مسأله فلسفه و حکمت عبادات چند پژوهش صورت گرفته است که آنچه گمان می‌رود به این موضوع نزدیک می‌تواند باشد چند مقاله با عنوان «فلسفه عبادت ...» است؛ علی‌پور (۱۳۹۲) در مقاله «فلسفه عبادات از منظر ابن‌سینا» به تحلیل ماهیت و حقیقت عبادت از منظر ابن‌سینا پرداخته و آن را معرفت و شناخت حق تعالی دانسته است. وی در این مقاله به تحلیل رابطه لذت و عبادت پرداخته و مساوت آن دو را تبیین کرده است. وی همچنین بیان می‌کند که انسان با عمل به تکلیف عبادی از پوسته به مغز و از لایه‌های سطحی به مغز و لب عبادت که همان شوق و لذت عقلی است، سیر می‌کند. وی عبادت را مترادف شناخت و معرفت انسان به خدا دانسته است.

مرتضوی باباحیدری (۱۳۹۲) نیز در مقاله «فلسفه عبادت از دیدگاه ملاصدرا» در تبیین چرایی و فلسفه احکام دو غرض انقیاد شهوت و غضب و حرکت روح به سوی عالم قدس در عبادات فردی و تحریض و ترغیب مردم به رعایت اصول اخلاقی و انسانی در بعد اجتماعی عبادات را مطرح و تبیین کرده است.

همچنین، حسینی و دیگران (۱۴۰۳) نیز به بیان جایگاه و منزلت وجودی و عدمی عبادات در پیدایش، تکامل یا ظهور احوال و معارف انسان پرداخته‌اند؛ آنها از نظر صدرا، برای عبادات دو شأن عدمی و وجودی مطرح نموده که شأن عدمی عبادات مربوط به قوس صعود است که باعث می‌شود موانع و حجب رفع گردد و از آن طریق نفس به ملکاتی دست یابد؛ شأن وجودی عبادت در قوس نزول و حرکت از علم به سوی احوال و اعمال انسان است که در اینجا، علم و معرفت مقدمه برای تحقق عبادات محسوب می‌شود.

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۳۷

با توجه به تفاوت بحث فلسفه و حکمت عبادت با مقاصد شریعت در وضع احکام، تحقیقی در خصوص مقاصد شریعت از دیدگاه فیلسوفان اسلامی از جمله فارابی، ابن سینا، سهروردی، ملاصدرا، خواجه طوسی و... که خود از تبیین‌کنندگان مباحث کلامی و اعتقادی اسلام نیز بوده و این مباحث به عنوان مبنا و پایه برای مباحث فقهی شمرده می‌شود، انجام نشده است. مهمتر این که این اندیشمندان در حوزه مقاصد شریعت و فلسفه احکام و نظام اجتماعی و نیز مدینه فاضله سخن گفته‌اند و دیدگاه این اندیشمندان در این زمینه می‌تواند در تبیین و تنظیم نظام‌واره فقه حکومتی و حکومت دینی نقش مهمی داشته باشد؛ لذا نویسندگان معتقدند این تحقیق نو بوده و می‌تواند دریچه‌ای نو بر تاثیر و تبیین دیدگاه فلاسفه اسلامی در حوزه فقه و احکام، بخصوص احکام مربوط به اجتماع و سیاست، به روی محققان بگشاید.

۳. فلسفه نظام‌وارگی فقه

یکی از مبانی فلسفی ابواب فقهی، تقسیم آنها بر مبنای اغراض و مقاصد تشریع است و مقاصد تشریع نیز بر اساس جهان بینی و مبانی وجودشناختی و انسان شناختی صحیحی تبیین می‌گردد. در تاریخ و ادوار مختلف فقه، فقیهان بسیاری ابواب فقه را بر اساس ماهیت احکام و همچنین اغراض و مقاصد متفاوت آن تقسیم نموده‌اند. شهید اول و شهید ثانی ابواب فقه را به چهار قسم «عبادات، عقود، ایقاعات و سیاسات» تقسیم کردند. فیض کاشانی در کتاب مفاتیح‌الشرایع، همه ابواب فقه را در دو فن عمده «عبادات و سیاسات» و «عبادات و معاملات» جای داده است. آیت‌الله زنجانی از فقیهان معاصر، ضمن تقسیم ابواب فقه به سه قسم عمده «عبادات»، «عقود و ایقاعات» و «احکام و سیاسات»، فقه سیاسی را به عنوان قسم دو بخش دیگر فقه، مطرح کرده است. (ایزدهی، ۱۳۹۴، ص ۱۵۵-۱۵۶)

برخی از احکام شریعت و اوامر و نواهی الهی مستقیماً به دنبال تحقق سیر کلی انسان در مسیرش به سمت خداوند هستند. این بخش از مقاصد شریعت مانند وجوب معرفت خداوند، تزکیه و پرورش روح انسان، اخراج از ظلمات و ایصال به نور و بصیرت، شکوفاشدن خرد انسانی، تعالی وجودی انسان در واقع مرتبط با مبانی بنیادین انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی هستند. دسته دیگر احکام فقه مرتبط به نظم‌بخشی به حیات دنیوی و عرفی از جنس قواعد سیاسی، اجتماعی و حقوقی است. غرض اصلی وضع مقررات شریعت در این بخش متفاوت از اغراض احکام عبادی هستند. این اغراض اگر چه در نهایت به هدف تکامل و تقرب الی الله

ختم می‌شوند، اما مرتبط با اهداف میانی دین مانند عدالت و قسط می‌گردند. (علیدوست، ۱۳۸۴، ص ۱۲۲)

صافی گلیپایگانی به‌وضوح فارق اساسی و کلی بین ابواب فقه را مقاصد و اغراض اصلی آن ابواب دانسته است؛ تفاوت ماهیت این اغراض باعث شکل‌گیری بخش‌های مختلف فقه با مقاصد نسبتاً متفاوت شده است. ایشان غرض نهایی تشریع احکام را استکمال بندگان و نیل به مقامات معنوی و توجه به خالق و ایجاد حالت تسلیم و انقیاد در نفس دانسته است (صافی گلیپایگانی، ۱۴۳۳، ج ۳، ص ۷۲):

۴. رابطه شریعت و اجتماع از دیدگاه حکیمان مسلمان

الف) ابن سینا

ابن سینا به عنوان یکی از فیلسوفان سترگ اسلامی، با توجه به حقیقت انسان و نیز اینکه وی اجتماعی است و ناگزیر از وجود اجتماع است، با نگاهی فیلسوفانه به رابطه شریعت و اجتماع، مصالح کلی شریعت را در دو بعد مورد توجه قرار داده است؛ جهت اول وضع احکام و سنن شریعت به خاطر پاکی و طهارت نفس، شکستن هوای نفس و استعلاء و تسلط بر قوای بدنی مانند شهوت و غضب است. جهت دوم نیز استعمال قوای نفس به خاطر مصالح دنیوی آنها و استفاده از لذت‌های نفس در جهت بقای بدن و نسل انسان است. نظریه ابن سینا بدین گونه تبیین می‌شود:

بر این حسب شارع دو غرض اصلی را پیگیری نموده است:

۱. تقویت جنبه الهی (غیرمادی) بشر: ایجاد هیئت استعلایی با تقویت جنبه عقل مجرد (به‌وسیله معرفت خداوند) و همچنین به‌وسیله شکستن عادات نفس و قوت‌ها و شهوات و استفاده از این قوا ذیل قوای عقلانی (استعلای روح بر جسم) به‌وسیله مراعات رفتاری واجبات و محرمات الهی. این مورد در ارتباط با ذات و حقیقت انسان است؛ ازاین‌رو در بخش مقاصد احکام عبادی به تحلیل هیئت استعلایی و چگونگی ایجاد آن در نفس و اغراض شریعت از وضع احکام در این ارتباط خواهیم پرداخت.

۲. تنظیم منافع دنیوی بشر: استعمال این قوا در جهت مصالح دنیوی و استفاده از لذت‌ها در جهت بقای نفس و بدن. (بقای نفس و بدن در بخش حقوق این مقاله موردبحث و بررسی قرار خواهد گرفت). اگر چه شرط کمال در اجرای این بخش از احکام شریعت

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۳۹

تقرب اجتماع الی الله است، اما احکام میانی مانند نظم، عدالت، امنیت و پاکی نسل و بقای نفس در آنها هدف اولیه قرار گرفته و لذا در برقراری این احکام نیت تقرب الی الله در اجرای آنها شرط صحت آنها نیست (ر.ک: ابن سینا، ۱۳۷۶، ص ۵۰۶).

ب) ملاصدرا

ملاصدرا نیز مطابق با دیدگاه فلسفی خویش فلسفه تشریع را تقرب حقیقی انسان‌ها به سمت خداوند متعال دانسته است؛ نزدیکی به خدا فقط از طریق شناخت خداوند، اسماء و صفات او ادراک ذلت و عبودیت نفس در مقابل خداوند قابل دسترسی است. غایت اساسی از بعثت رسولان و ابلاغ و تبلیغ تمام اولیای الهی معرفت و عبادت خداوند و تکامل وجودی به سمت حق تبارک و تعالی است. اما در این مسیر به خاطر حدوث جسمانی نفس انسان، در شریعت توجه به مرتبه مادی و لوازم حفظ و بقای آن برای تحقق اغراض الهی و مرتبط با معاد، امری ضروری گردیده است؛ بنابراین از نظر ملاصدرا، مقصود شریعت به صورت کلی قابل تحلیل در دو مرتبه است:

۱. مرتبه نخست مقاصد شریعت، غرض اصلی و ذاتی شرایع الهی است؛ غرض ذاتی شرایع که وسیله برای رسیدن به هدف دیگری نیست، تقرب وجودی انسان‌ها به خداوند است. نزدیک شدن وجودی انسان‌ها به خداوند مطابق با نظریه حرکت جوهری ملاصدرا، حرکت از وجود مادی دارای نقصان و جهل و درد و فقر به سمت وجود حق تبارک و تعالی که عبارت از بقای بدون فنا، لذت بدون درد، علم بدون جهل و ثروت بدون فقر است. این حرکت به وسیله معرفت الهی و عبادت او - مستهلک شدن اراده عبد در اراده پروردگار - قابل دستیابی است؛ بنابراین مهم ترین مقصود شریعت انقطاع الی الله و هجرت و سیر الی الله است. لازمه این هجرت معرفت خداوند و اسماء و صفات او تربیت نفس با انواع عبادات و فرائض الهی در شریعت است. (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج: ۴، ص ۳۵۶)

۲. مرتبه دوم اغراض و مقاصد شریعت تنظیم و حفظ منافع دنیوی است. دنیا اصالتاً در این اندیشه غرض و مقصد قرار نگرفته، اما از آن جهت که مقدمه و وسیله تحقق سعادت الهی و اخروی انسان بوده و برای تقرب به سمت خداوند وجود و حدوث مادی انسان و اسباب حفظ او ضرورت دارد، بالتبع مورد نظر خداوند و شارع مقدس قرار گرفته

است (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۴۹۷) و برای تنظیم و نظم‌دهی و سامان‌دادن آن احکام و قواعد شرعی را وضع نموده است.

۵. فلسفه احکام سیاسی و حقوقی شریعت

پس از تقسیم اغراض فقه به دو غرض کلی اخروی و دنیوی، اغراض دنیایی نیز در مرحله بعد قابل تقسیم به اغراض متعلق به بخش سیاسی شریعت و اغراض مرتبط با بخش حقوقی شریعت هستند. محور اهداف و اغراض متعلق به نظم‌بخشی به امور دنیا و اداره اجتماع و تنظیم روابط و مناسبات در فقه گاهی لزوم تبعیت و پذیرش ولایت الهی و دوری از طاغوت است - نگاه این ابواب و احکام فقهی بیشتر به تنظیم قدرت مشروع، موجه و معتبر است، مانند آیه شریفه «يُرِيدُونَ أَنْ يُتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ» (نساء/۶۰) که اساساً به مقتضای حکم طاغوت توجهی نداشته، بلکه توجه اصلی آیه به عدم مشروعیت و اعتبار طاغوت به عنوان مرجعی در مقابل ولایت خداوند و پیامبر است - و گاهی اغراضی مانند برقراری نظم و عدالت در اجتماع است - نگاه این ابواب پس از مشروعیت و اعتبار سیاسی شارع بیشتر به ماهیت، مقتضا و کارکرد قواعد است - در بخش اول اغراض فقه سیاسی و در بخش بعد اغراض حقوقی فقه موردنظر قرار گرفته‌اند. این تمایز در اغراض و ماهیت احکام فقه سیاسی با سایر قواعد و احکام فقهی در پژوهش‌های اخیر نیز موردتوجه قرار گرفته است.

بنابراین سیاست معنای منفی نداشته و به عنوان دانشی که تدبیر امور جامعه را بر عهده دارد، در فقه شیعه مورد اهمال قرار نگرفته است؛ لذا می‌توان از مقوله فقه سیاسی در حوزه فقه یاد کرد، بلکه فقه شیعه، گریزی نسبت به این امور ندارد، لذا فقه شیعه باتوجه به تمام محدودیت‌هایی که در زمان‌های دور داشته، همچنان به بحث در مسائل سیاسی مانند نماز جمعه، دارالاسلام، دارالکفر، جهاد، رابطه، امر به معروف و نهی از منکر، حربه و... که در سراسر فقه پراکنده هستند و رنگ و بوی سیاسی می‌دهند، اهتمام داشته است. (ایزدهی، ۱۳۹۴، ص ۱۵۵-۱۵۶)

اما برخی از ابواب فقهی و همچنین برخی آیات کاملاً رنگ و بوی حقوقی به خود گرفته و سیاسی بودن آن نیز صرفاً به خاطر ارتباط آن با شارع به عنوان قانون‌گذار و قدرت مجریه مشروع است. موضوع آیات الاحکامی مانند آیات دیات، و دین و آیات مربوط به نکاح و تجارت از این دست آیات هستند؛ ابواب فقهی متناظر مانند باب تجارت، باب نکاح و طلاق و... ابواب حقوقی فقه هستند.

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خدابنده بایگی و دیگران) ۲۴۱



از آنجاکه منظور این پژوهش از فقه حکومتی همان فقه سیاسی نیست، بلکه رویکردی است که در آن ابواب طهارت تا دیات با نگرش و غایت اداره اجتماع تقسیم و تنظیم می‌گردد، طبیعتاً فقه عبادی، فقه سیاسی و فقه حقوقی هر کدام بخشی از مکتب رویکرد جامع فقه خواهند بود و مقاصد و اغراض اختصاصی هر کدام از بخش‌ها با سایر بخش‌ها متفاوت بوده و در هر باب هر کدام به صورت ذیل، مجزا قابل بحث است:

۱. اغراض و مقاصد شریعت در احکام عبادی ؛

۲. اغراض و مقاصد شریعت در احکام سیاسی؛

۳. اغراض و مقاصد کلی فقه از وضع احکام حقوقی .

که در ادامه هر کدام را از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا پی‌گیری می‌کنیم.

۱.۵ فلسفه احکام عبادی شریعت

الف) حقیقت و ذات انسان

مبنایی‌ترین مقصد شریعت، مرتبط با ذات انسان و مرتبط با حقیقت اوست؛ حقیقتی که بخشی از آن مرتبط با مبدأ الهی انسان و بخشی از آن مرتبط با غایت انسان است. مبدأ وجود انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی خداوند است و متنها و غایت انسان نیز ملاقات با او و نظر به وجه الله است. اساساً بخش ثابت شرایع الهی که تفاوت و اختلافی در آن نبوده، ساحت مرتبط با ذات و حقیقت ثابت انسان بوده است. سیر انسان به سمت خداوند، رسیدن به معرفت حقیقت او و آزادی روحی و رهایی از اخلاق پست دنیوی و حیوانی و تخلق به اخلاق الهی اهداف کلی شرایع الهی به شمار می‌روند. (صدر الدین شیرازی، ۱۳۸۱ ص: ۱۵۳).

نفس انسان به‌طور کلی در فلسفه اسلامی کامل‌ترین وجود عالم مادی است. انسان به‌واسطه نفس خویش شبیه ملائکه است و موجودی باقی و ابدی خواهد شد. انسان به آن میزان که شبیه به مبدأ خود شود و معرفت و عمل خویش را تکامل ببخشد به خداوند متعال نزدیک می‌شود و بقای او شبیه به بقای خداوند می‌شود. (ابن‌سینا، ۲۰۰۷ صفحه: ۱۸۹) آیاتی مانند فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ (ص، ۳۲) بر وجود این ظرفیت در انسان دلالت دارند. سعادت حقیقی و نهایی انسان، بقایی است که فنا و نابودی در آن راه ندارد؛ لذتی است که در آن دردی موجود نیست؛ علمی است که در آن جهل نفوذ نمی‌کند و غنا و ثروتی است که فقر در آن راه ندارد؛ بنابراین، اولین خیر و مقصود بالذات آدمی، همان سعادت اخروی است. (ر.ک. ملاصدرا، ۱۳۶۶، ص ۳۵۶).

واقعیت و حقیقت نفس از دیدگاه فارابی نیز غیرمادی و مفارق از عالم محسوسات تجربی است. این نفس فیضی از جانب نفس کلی و الهی خارج از حدود عالم ماده است. (فارابی، ۱۴۰۵، ص ۴۴) نفس توانایی تبدیل شدن به درک کمالی را دارد که به‌واسطه رسیدن به آن کمال در وجود و بقای خود نیازمند ماده و جسم نیست.

به عقیده ابن‌سینا نیز حقیقت انسان مرکب از نفس و بدن است و بین این دو ارتباط برقرار است؛ این دو بر یکدیگر تأثیر و تأثر دارند. قوای بدنی مقتضای اموری مرتبط با تمایلات و نیازهای جسمانی و مادی هستند. نفس نیز به وسیله قوای عقلانی و بعد مجرد از ماده مقتضای اموری در تضاد با هیئت‌های بدن است. در تعارض بین این نیازها و اقتضائات، گاهی بدن بر نفس و گاه نفس بر بدن غلبه پیدا می‌کند؛ پس از تکرار انقیاد بدن برای نفس هیئت و حالتی پیش می‌آید که انجام فضائل و دوری از رذائل برای انسان آسان خواهد شد. نفس به واسطه ادراکات عقلی گاهی میل به اموری پیدا می‌کند که متضاد با امیال بدنی و جسمانی است. اگر نفس در توجه به ادراکات عقلی و مواظبت و مراقبت بر تمرین دادن نفس تمرکز و توجه یابد بر نفس غالب می‌گردد و به سعادت خویش نزدیک می‌گردد. در مقابل اگر نفس قوای عقلانی خویش را در اختیار امیال بدن قرار دهد و تسلیم بدن گردد در نتیجه حالت تسلط بدن و امیال بر نفس و قوای عقلانی اتفاق می‌افتد. ابن‌سینا این گونه ارتباط قوای ادراکی عقلانی و نفسانی را تشریح می‌کند:

خلق و اخلاق حالتی است که برای نفس به خاطر تبعیت و عدم تبعیت نفس از بدن رخ می‌دهد. ارتباطی بین نفس و بدن موجب فعل و انفعال در هر دو می‌گردد. قوای بدنی مقتضای اموری است و قوای عقلانی نفس مقتضای اموری در تضاد با امیال بدنی است.

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۴۳

گاهی بدن بر نفس و گاهی نفس بر بدن غلبه پیدا می‌نماید. اگر تسلیم نفس نسبت به امیال بدنی تکرار شود حالت اذعان برای بدن ایجاد می‌گردد که دیگر نفس قادر بر اجبار بدن بر اموری مقتضا و مطلوب عقل نیست. (ابن سینا، ۱۳۲۶، ص ۱۴۹؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۱۰۹)

ملاصدرا مقدمه درک این کمال در دنیا را تقرب به سمت خداوند بوسیله اعمال عبادی و تذکر به ذکر الله و همچنین تحقق اعتدال و حالت استعلائی روحی بوسیله اعمال عبادی می‌داند. دلیل قرار گرفتن اعمال در دسته واجبات و مستحبات نیز وجه وسیله و مقرب بودن آنها به سوی مبدا وجود هستند. عبادت خداوند در اشکال مختلف واجبات و سنن در فقه مرتبط با این بعد از حیات انسان است. (صدر الدین شیرازی، ۱۳۶۰، ب، ص ۳۶۱)

وی در موضعی دیگر نیز بر حسب مبانی وجودشناختی و انسان شناختی خاص خود، مانند حرکت جوهری و اصالت وجود، فلسفه احکام فردی و عبادی را تعالی روح انسان از عالم شهادت به عالم غیب و استکمال نفس دانسته است. وی در این باره معتقد است که غرض از وضع قوانین و نوامیس الهی و ایجاب و الزام طاعات و عبادات این است که عالم غیب عالم شهادت را به استخدام خویش درآورد و شهوات و امیال نفسانی خادم عقل و مطیع او باشند و جزء به کل بازگردد و دنیا به آخرت ارتحال یابد و به سوی آن کوچ کند و محسوس معقول گردد و واضع قانون و ناموس، مردم را به آنچه گفتم ترغیب کند (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ص ۴۲۹).

ب) کسب معرفت به خداوند

اعمال عبادی به خاطر وجوب نیت در آنها، ویژگی معرفتی نیز دارند. برای تحقق اعمال عبادی نیت و معرفت خداوند امری الزامی است. معرفت خداوند و قصد تقرب الی الله از ارکان صحت اعمال عبادی قرار گرفته است. معرفت به طور کلی شأن وجودی و مقدمه عبادات محسوب می‌گردد (حسینی، زینب، ۱۴۰۳، ص ۵۴) آیاتی مانند یا ایها الناس اعبدوا ربکم الذی خلقکم (بقره ۲۱) و اعبدوا الله ولا تشركوا به شیئا (نساء/ ۳۶) ذلکم الله ربکم فاعبدوه افلا تذکرون (یونس/ ۳) و قضی ربک الا تعبدوا الا اياه (اسراء/ ۲۳) اننی انا الله لا اله الا انا فاعبدنی (طه/ ۱۴) و قضی ربک الا تعبدوا الا اياه (اسراء/ ۲۳) وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ (بینه/ ۵) دال بر اصل بودن عبادت خداوند در دین دارند. احکام جزئی عبادی بسیاری نیز در آیات مورد اشاره قرار گرفته است. عبادت خداوند به معنای اطاعت یا رب دانستن او نیست، بلکه عبادت خداوند به معنای معرفت به استقلال وجودی خداوند و وابستگی و فقر تمام موجودات به ذات خداوند و انجام اعمال

عبادی در راستای خضوع و خشوع در مقابل خداوند به عنوان یگانه وجود مستقل و غنی عالم است.

مسأله معرفت به خداوند و لحاظ تقرب به خداوند در این اعمال، رکن قرار گرفته و بدون این نیت اساساً عمل و تکلیف صحت ندارد؛ گویی تقرب الی الله اصلی‌ترین فلسفه اصلی وضع این احکام هستند و بدون نیت تقرب اساساً این اعمال صحت ندارند.

بنابراین تحقق عبادت که وسیله اصلی سیر الی الله و سیاق اجتماع به سمت مبدأ هستی است، مستلزم اموری مثل معرفت به خداوند و اسماء و صفات او و همچنین دفع اخلاق رذیله و تخلیق به اخلاق الهی است. این مهم مستلزم ایجاد مقدماتی است. ملاصدرا به تبع فضیلت‌گرایان دو امر اکمال معرفت و تهذیب اخلاق را به عنوان امور لازم در تحقق سعادت انسان دانسته است. (۱۳۶۰ ب، ص ۳۷۲)

معرفت به خداوند و اسماء و صفات خداوند در حقیقت از طریق معرفت نفس حاصل می‌گردد. مطابق آیات قرآنی مانند: فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ (ص ۳۲) انسان دارای بعدی الهی است. این ساحت بعد مجرد از ماده و مرتبه عالم عقول و بالاتر از آن است. این بعد از نفس در واقع آینه پروردگار است و شناخت آن مقدمه شناخت خداوند خواهد شد. حرمت بخشی از محرمات به خاطر مبدء بودن آنها از معرفت حقیقت نفس بوده است. نهی از اموری که باعث زوال عقل می‌گردد و یا محرماتی که باعث فسق انسان می‌گردند مطابق آیه «و لا تكونوا كالذين نسوا الله فأنساهم أنفسهم أولئك هم الفاسقون»، به این علت بوده که این اعمال باعث دوری انسان از معرفت نفس و همچنین معرفت الله خواهد شد. (ر.ک: صدر الدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۴۹۸)

کمال و سعادت نفس، جنبه پایین‌تری نیز دارد. این جنبه از سعادت در ارتباط بین نفس و بدن تحقق پیدا می‌کند. سعادت نفس در مرتبه مشارکت با بدن مادی «حصول ملکه عدالت» در انسان است. عدالت در واقع در ارتباط بین نفس با بعد مادی انسان به وجود می‌آید. ملاصدرا در این باره می‌گوید:

کمال و سعادت نفس در مرتبه مشارکت نفس و بدن در عالم ماده، به واسطه ایجاد ملکه عدالت است؛ عدالت به معنای هیئت ایجاد استعلایی - تسلط جنبه عقل مجرد و روحانی انسان بر خواسته‌های بدنی - است. عدالت به معنای دوری از دو رذیله متضاد و ایجاد حد وسط و تعادل بین خلقیات بدن است. حد وسط بین تهور و ترس شجاعت می‌گردد و

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۴۵

همچنین عفت و حکمت فضائلی هستند که هر کدام حد وسط بین دو رذیله هستند. (ر.ک. ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۱۲۷)

اگر حالت تبعیت بدن از نفس تکرار شود، در نفس او هیئت و حالتی استعلایی ایجاد خواهد شد که بتواند در امور سخت از خواسته‌های بدنی جدا شود. در مقابل حالت استعلاء، حالت اذعان است که در آن نفس به انقیاد بدن درآمده است و همواره در حال افراط یا تفریط خواهد بود. در حالی که حالت استعلاء افعال را بر شیوه اعتدال پیش خواهد برد. حالت استعلاء در واقع نزدیک شدن نفس به جنبه‌های مجرد و عقلانی حقیقت انسان است. استعلاء ملکه‌ای است که در آن قوای بدنی شامل شوق و احساس و رفتار پیرو قوای عقلانی انسان گشته است و در اختیار او درآمده‌اند. (ر.ک: همانجا)

نفس در یک بعد خویش استعداد اتصال به عقل محض و مجرد محض و تام را دارد. در بعد مقابل اما دارای بعدی مادی و بدنی نیز است. این بعد بدنی اقتضائاتی مانند تغذیه، نمو، شهوت، غضب و خوف را دارا است. این دو بعد نفس دارای تأثیرات و تأثراتی بر یکدیگر هستند. بعد مجرد و متصل به عقل مجرد و بعد بدنی دو سوی یک حقیقت به نام انسان هستند. در این تأثیر و تأثرات اصالت و حقیقت با بعد عقلانی و مجرد انسان است. بقاء و سعادت حقیقی در ارتباط با بعد مفارق از ماده است. بعد بدنی در معرض زوال و نابودی و دارای محدودیت‌های عالم ماده است.

وضع احکام عبادی آنچنان که ابن سینا توضیح داد با در نظر گرفتن ایجاد حالت استعلایی روح بر قوای بدنی و تبعیت بدن از عقل است؛ توضیح اینکه، بعد مجرد و عقلانی انسان نفس را به سمت سعادت واقعی و حقیقی سوق می‌دهد و بعد مادی و مرتبط با بدن دارای هیئت و غرایز بدنی است. در این ارتباط بین نفس و بدن اگر حالت تبعیت بدن از نفس تکرار شود، در نفس هیئت و حالتی استعلایی ایجاد خواهد شد که بتواند در امور سخت از خواسته‌های بدنی جدا شود و مدیریت حالات بدن را بر عهده بعد عقلانی و مجرد قرار دهد. و همانگونه که قبلاً بیان شد، حالت استعلاء حکومت جنبه عقلانی انسان است که افعال انسانی را بر شیوه اعتدال پیش می‌برد.

۲.۵ فلسفه احکام اجتماعی شریعت

بخش سیاسی فقه بخشی مستقل دارای ابواب مرتبط به امر سیاسی است که اغراض و مقاصد مستقلی نسبت به اغراض و مقاصد حقوقی و عبادی صرف را دارد. منظور از بخش سیاسی

صرف شریعت، طیف گسترده‌ای از آیات، روایات و احکام فقهی هستند که تبعیت و اولویت و ولایت را منحصر در خداوند، نبی و ائمه معصومین دانسته‌اند و همچنین رجوع به غیر خداوند و نبی و ائمه حق را غیر مشروع دانسته‌اند. برخی از ابواب فقه مانند حرمت پذیرش ولایت جائز، حرمت عون الظالمین، دارالکفر و دارالاسلام و باب جهاد در ارتباط مستقیم با فقه سیاسی هستند. سیاست از منظر دینی صرفاً قدرت اجرای احکام و ابزار برقراری نظم و عدالت نیست، بلکه مسأله اساسی ولایت و سرپرستی خداوند، نبی و اولیای الهی در جایگاه سیاسی و شرعی است.

در آیات سیاسی قرآن کریم می‌توان فارق بین احکام سیاسی و احکام عبادی لزوم حضور و مشارکت نبی و اولیای الهی دانست؛ بدون حضور نبی اساساً عمل سیاسی مشروع شکل نخواهد گرفت و با حضور او مشروعیت احکام سیاسی تأمین خواهد شد. آیاتی مانند: **إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ** (مائده/ ۵۵ و ۵۶) **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ** (نساء/ ۵۹) **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ** (انفال/ ۲۴) **يُرِيدُونَ أَنْ يُتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا** (نساء/ ۶۰) دلالت بر شرط بودن حضور نبی و اولیاء الهی یا اذن و اراده آنها در مشروعیت قدرت و وقایع سیاسی دارند. بنابراین بخشی از مقاصد فقه سیاسی مرتبط با غایات تبعیت از وجود نبی و اولیای الهی و یا غایات دستورات الهی به نبی مبنی بر اجرای حاکمیت یا لوازم آن در اجتماع است. بنابراین منظور از احکام سیاسی احکامی است که خطاب به جامعه، تبعیت و پذیرش احکام نبی بر آنها لازم شده است یا به نبی و امام دستوراتی برای برپایی حکومت یا مقدمات آن مانند جهاد و محاربه داده است. حرمت پذیرش ولایت جائز، ولایت طاغوت، حرمت تحاکم به طاغوت و حرمت معونه ظالمین ولو در امور مباح همچنین وقایعی مانند تخریب مسجد ضرار از جمله احکامی و سنت‌هایی است که بر حضور نبی، امام یا شخص مأذون از آنها در مشروعیت فعل سیاسی دلالت دارد.

مقاصد و اغراض اساسی چنین احکام سیاسی در فقه و شریعت از دیدگاه ملاصدرا در دو جهت قابل تبیین است: جهت نخست جنبه الهی نبی و اولیا الله است؛ این جنبه از سیاست به ارتباط شخص نبی و شخص امام با خداوند و ملکوت عالم باز می‌گردد. هدایتگری نبی و امام به حقیقت عالم و اتصال آنها به ملکوت و حقیقت عالم و خداوند تبارک و تعالی مرتبه‌ای از

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۴۷

ولایت الهی را برای اینان به همراه دارد که اساسا هر مومنی به جهت ایمان خویش و برای هدایت و در مسیر اسلام ماندن نیاز به رجوع و پذیرش ولایت نبی مکرم اسلام و ائمه دارد. همانگونه که این اندیشه در تفکر فارابی در ذیل انسان کامل به عنوان رئیس اول مدینه فاضله، و با عنوان قطب در اندیشه سهروردی مطرح شده است (ر.ک: کمالی‌زاده، ۱۴۰۲؛ ص ۱۴۰-۱۵۷)

جنبه دوم از مقاصد احکام سیاسی به اجرای احکام الهی و قدرت اجرای احکام توسط نبی است؛ نبی و امام برای اجرای شریعت (حفظ و بقای شریعت الهی) نیازمند قدرت اجتماعی هستند؛ اساسا اقامه صلاه و ایتاء زکات و اجرای احکام دین در اجتماع نیازمند قدرت اجتماعی است. نظم بخشی به امور مردم بر اساس مقاصد شریعت نیازمند قدرت در اجتماع است. ملاصدرا در این خصوص می‌گوید:

اعلم، أنَّ نسبة «النبوة» إلى «الشریعة» كنسبة الروح إلى الجسد الذی فیهِ الروح، و«السیاسة» المجرّدة عن الشرع كجسد لا روح فیهِ. و قد ظنَّ قوم من المتفلسفة أنَّه لا فرق بین الشریعة والسیاسة؛ و بین أفلاطون الإلهی فساد قولهم فی كتاب النوامیس، وأوضح الفرق بینهما بالفعل والانفعال. وأمّا الفرق من جهة الفعل، فأفعال السیاسة جزئیة ناقصة مستبقة مستكملة بالشریعة، وأفعال الشریعة کلیة تامة غیر محوجة إلى السیاسة. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸، ص ۱۴۸)

بنابراین نبی به عنوان مقام مشروع سیاسی در اجتماع دو شأن دارد؛ شأن نخست رساندن مردم به خیر و سعادت حقیقی یعنی تقرب به خداوند متعال است؛ چه آنکه نبی این سعادت را به طور کامل درک کرده و در نهایت سعادت اخروی و دنیوی قرار گرفته است - این نظر با آیاتی همچون «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى - فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى (نجم/ ۹۸)»، «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى (انفال/ ۱۷)» و یا «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ (مائده/ ۵۵)»، قابل تأیید است - پس، وجود این خلیفه، دو بُعد دارد؛ بُعدی در ارتباط با ذات خداوند، و بُعدی در ارتباط با مخلوقات و عالم امکان که بتواند اسما و صفات الهی را در این عالم بسط و نشر دهد و هادی آنها باشد (ر.ک: صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸، ص ۱۴۶). جنبه اساسی فلسفه سیاست نبوی، در واقع، همین جریان ولایت الهی در زمین است.

در مرتبه دوم نبی جایگاه قانون‌گذاری و اجرای قانون در جهت تأمین نظم، عدالت و امنیت مدینه فاضله را بر عهده دارد. نبی با قوای دنیایی بشخصه ریاست و قدرت را به دست می‌گیرد. «فبقوته الحساسة و المحركة بیاثر السلطنة» احکام الهی را در اجتماع جاری ساخته و از مدینه

فاضله محافظت می‌کند؛ با مشرکین و فاسقین مدینه‌های جاهله، ظالمه و فاسقه مبارزه می‌کند تا امر خداوند غلبه پیدا کند (ر.ک. صدر الدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص: ۵۰۱)

برخی از وظایف سیاسی نبی که ملاصدرا به عنوان مقصدی از مقاصد احکام سیاسی شریعت به شمار آورده است:

۱. تشکیل حکومت و مدینه فاضله

نبی جایگاه حکومت و اجرای قانون در جهت تأمین نظم، عدالت و امنیت مدینه فاضله را بر عهده دارد. نبی با قوای دنیایی بشخصه ریاست و قدرت را به دست می‌گیرد. «فبقوته الحساسة و المحركة يباشر السلطنة» احکام الهی را در اجتماع جاری ساخته و از مدینه فاضله محافظت می‌کند؛ با مشرکین و فاسقین مدینه‌های جاهله، ظالمه و فاسقه مبارزه می‌کند تا امر خداوند غلبه پیدا کند (ر.ک. صدر الدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص: ۴۹۲)؛ بنابراین نزدیک‌ترین غایت و مقصد احکام سیاسی شریعت ضرورت تشکیل حکومت و اقامه سیاست الهی توسط نبی و اولیای الهی است. غایت ابتدایی تمام آیاتی که از یک سو رجوع، اطاعت، استجابات پیامبر را واجب کرده‌اند و مراجعه و اطاعت و محبت کفار و طاغوت را نامشروع دانسته‌اند، و از سوی دیگر به پیامبر دستور حکم کردن بین مردم، تحریض مومنین بر قتال توسط پیامبر و حکم به عدل و قسط توسط پیامبر کرده‌اند، تشکیل حکومت و مدینه فاضله توسط نبی و ائمه معصومین است.

حکومت میراث انبیا علیهم السلام است و غایت احکام سیاسی مانند حرمت پذیرش ولایت جائز، حرمت معونه ظالمین و وجوب جهاد با کفار و منافقین و دعوت پیامبر به قتال با اهل بغی تشکیل و تحکیم حاکمیت نبی و اولیای الهی به عنوان یگانه حکومت مشروع الهی در زمین است. اگرچه تشکیل حکومت توسط اولیای الهی خود مقدمه برپایی عدل و قسط و در نهایت عبودیت و بندگی و تقرب بندگان به جوار الهی تلقی شده، اما صرف تشکیل حکومت مشروع الهی که محل اظهار تمام دین و ولایت الهیست، غایت قریب بسیاری از احکام و آیات سیاسی محسوب می‌گردد.

۲. جهاد و از بین بردن کفر به عنوان بزرگ‌ترین مانع سعادت انسان‌ها.

ملاصدرا بیان می‌کند که زدودن معاصی و کبائر که در رسیدن به مقصود شریعت مانع هستند نیز لازم است و بر حسب مقاصد شریعت، معاصر و کبائر نیز بر سه مرتبه است. مرتبه شدید و بزرگ‌ترین معاصی و کبائر، کفر است که باب معرفت خداوند، رسل

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۴۹

و ائمه را سد می‌شود چرا که باعث جهل بلکه عین جهل به حقائق ایمان است. لذا می‌گوید:

«فأكبر الكبائر ما يسد باب معرفة الله، و معرفة رسله و أئمة بعده، و هو الكفر، فلا كبيرة فوق الكفر» ((ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۴۹۹).

در شواهد الربوبیه نیز فلسفه جهاد با کفار را دفع و رفع اموری می‌داند که از جانب کفار بر اهل حق وارد می‌شود و مانع وصول آنها به حق می‌شود:

«و أما جهاد الكفار و قتالهم، فدفعاً لما تعرض من الجاحدين للحق من تشويش أسباب المعيشة و الديانة اللتان بهما الوصول إلى الله تعالى» (۱۳۸۲، ص ۴۲۵).

۳. جهاد با اهل محاربه، سارقین و خروج‌کنندگان بر مسلمین به عنوان برهم‌زنندگان نظم سیاسی مدینه نبوی و مانع‌شوندگان جامعه برای رسیدن به حق لازم است تا از این طریق حدود الهی و احکام مربوط به حلال و حرام در جامعه حفظ شود و به تبع آن زمینه برای رسیدن جامعه به سعادت و قرب الهی که مقود شریعت است فراهم گردد. ملاصدرا در این باره می‌گوید:

«وأما قتال أهل البغي فلما يظهر من الاضطراب بسبب انسلال المارقين عن ضبط السياسة الدينية التي يتولاها حارس السالكين إلى جوار الله وكافل المحققين نائباً عن رسول رب العالمين ليحفظ [لحفظ] حدود الله والأحكام من الحلال والحرام. (همان، ص ۵۰۲)

ابن‌سینا نیز، قبل از ملاصدرا، انسان را موجودی اجتماعی دانسته است. او جامعه را شامل طبقات مختلف دانسته که هرکدام منفعتی برای جامعه خواهند داشت. تعطیل این منافع و معطل ماندن افراد در اجتماع، ضد مقاصد و غایات تشکیل اجتماع است. ابن‌سینا فضایل، خیرات و مصالحی را برای حفظ جامعه ضروری تلقی کرده است و از این‌رو، تقنین و تشریع سیاسی - حقوقی این خیرات، و در مقابل، ممنوعیت و پیگیری قانونی اعمال و رفتاری را که موجب ضرر به این خیرات و منافع می‌باشد، لازم دانسته است. (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۴۵۵ ابن‌سینا، ۱۹۹۳، ص ۶۳ و ۶۴).

۳.۵ مقاصد الشریعه (فلسفه تشریع) در حوزه قواعد حقوقی

از دیدگاه ملاصدرا، امور مرتبط به معیشت در دنیا، در واقع امور مرتبط به حالت تعلق نفس به بدن است. بدن مرتبه‌ای از مراتب نفس است. بنابراین رسیدگی به امور معیشت و بدن از مقدمات و ضروریات امر و سعادت اخروی است. اصل سعادت اخروی که همان رسیدن به معرفت حقیقی خداوند و انقطاع از ممکنات و تعلق به ذات خداوند است به صورت تام و کامل محقق نمی‌شود، مگر اینکه بدن انسان سالم و نسل او مستمر و پابرجا و نوع انسانی محفوظ باقی بماند. «ثم إن المتعلق من أمور الدنيا بتحصيل الزاد للآخرة شيئا النفوس والأموال وأسبابهما»

معاش و معاد انسانی به صورت تمام و کمال محقق نمی‌گردد مگر اینکه اسباب حفظ و محافظت از آنها و منافع مرتبط به آنها و همچنین دوری از ضرر و زیان مرتبط به معاش و معاد مورد توجه قرار گیرد. تمام نیازهای انسانی در راستای امر معاد و معاش، از سوی خداوند در انسان به امانت قرار داده شده است. خوراک و پوشاک و مسکن، و نیز شهوت و غضب و ابزار متناسب با این قوا، چه ابزار نزدیک و چه ابزار دور، مانند اسباب زراعت و آبیاری، همه اینها نعمت‌هایی است که به همه انسان‌ها عطا شده است. این نعمت‌ها را باید با حسن فردگرایی و برتری‌طلبی انسان در نظر گرفت. انسان برتری‌جوی و فردگرا، همیشه به دنبال بهره‌برداری بیشتر از این نعمت‌هاست؛ هرچند مانع استفاده و موجب از بین رفتن دیگران بشود. در چنین وضعیتی، اگر امر سیاست از سوی خداوند متعال معطل بماند، فساد و قتل و جرم در اجتماع بالا خواهد رفت. بالا رفتن جرم و جنایات در اجتماع، موجب از بین رفتن ذکر الهی، امر عبودیت و سلوک الی‌الله خواهد شد. (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۳۶۱).

نظر ملاصدرا در بحث نظام حقوقی شریعت را در سه مقصد ذیل می‌توان بیان کرد:

۱.۳.۵ نظام حقوقی، بخشی از نظام تشریعی و مرتبط با اهداف نظام سیاسی

از این دیدگاه، نظام حقوقی، اساساً نظامی بسته و غیرمرتبط با سیاست و شریعت و مقاصد شریعت نیست. نظام حقوقی، به لحاظ صوری، کاملاً در ارتباط با واضع قوانین، یعنی شارع و شخص نبی است و از لحاظ محتوایی نیز مرتبط با اهداف سیاست نبوی، یعنی رشد و ارتقای جامعه در مسیر الی‌الله خویش است. البته این مهم، از دو مسیر تأثیر مستقیم اجرای اوامر و نواهی الهی در سیر الی‌الله، و مسیر غیرمستقیم ایجاد ثبات، آرامش و نظم در اموال، نفوس و نسل برای جریان ذکر و ولایت الهی در جامعه امکان‌پذیر خواهد شد.

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۵۱

۲.۳.۵ وضع شریعت و قوانین در جهت حفظ سعادت اخروی و دنیوی

بنا بر نظر ملاصدرا، جریان ولایت الهی و ذکر الهی و تحقق کمال و رشد انسانی در اجتماع، مستلزم تحقق نظم و عدالت و دوری جامعه از ظلم و جور مضر به امور مادی و معنوی اجتماع است. بنابراین، بر قانون‌گذار و شارع لازم است تا قوانین مالکیت اموال، نکاح، اقسام دین و معامله و تقسیم ارث و توزیع غنایم و صدقات را وضع و تبیین کند. قوانین سیاسی و حقوق عمومی را نیز باید مشخص کند. برای دفع جرایم و مفسدات اجتماعی، باید مجازات‌های مؤثر را وضع کند؛ مانند احکام جهاد و قتال با کفار، احکام قصاص و دیات و تعزیرات و کفارات که برای پیشگیری از وقوع فساد و جرم وضع شده‌اند (رک: همان، ص ۳۶۸)

۳.۳.۵ سه مقصد اولیه در وضع احکام و قوانین الزام‌آور حقوقی شریعت

ایشان حدود را در ارتباط با سه هدف شریعت دانسته است. این سه هدف را شاید بتوان سه اصل مهم در نظریه حقوقی ملاصدرا دانست؛ سه اصلی که منشأ اعتبار و مشروعیت وضع قوانین و قواعد الزام‌آور حقوقی در شریعت شده‌اند.

الف) هدف اول، وضع مجازات قصاص و دیات برای پیشگیری از نابودی بدن و تن انسان است.

وَأَمَّا الْقِصَاصُ وَالْذِّیَّاتُ فَدَفْعاً لِلْإِسْعَى فِی إِهْلَاکِ الْأَنْفُسِ وَالْأَطْرَافِ. (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۵۰۲)

ب) هدف دوم، حفظ اموال عمومی است که به وسیله قوانینی مانند حدّ سرقت و حدود راهزنی، مشخص شده است. (همانجا)

پ) هدف بعدی، حفظ نسل است که با حدود و مجازات‌هایی مانند حدّ زنا و لواط، مشخص شده است. (همانجا)

احکام و حدود، اگرچه در بعضی از موارد به عنوان حفظ منافع بدن مادی است، اما چون خداوند متعال واضع این قوانین است، عمل و اجرای این قوانین، موجب تقرب و تعالی اجتماع نیز می‌شود؛ ضمن اینکه اجرای این قوانین و پیشگیری از وقوع جرم در جامعه، ثبات و آرامش که لازمه رشد و کمال و تقرب به سوی خداوند است نیز تأمین می‌کند. از همه مهم‌تر اینکه مطابق با مبنای ملاصدرا، اضرار به جسم، به عنوان مرکب روح یا مرتبه نازل نفس، منجر به از بین رفتن استعداد رشد حقیقی و واقعی نفس می‌شود.

غرض از تکوین و تشریع، رساندن مردم به جوار الهی و جایگاه کرامت اوست؛ شمول رحمت الهی و عمومیت عاطفه و کرامت او مقتضی این امر است. اگر امور انسان بدون وضع و اجرای قوانین مشخص در تقسیم اموال و احترام به نفوس و نسل‌ها از سوی خداوند و اولیای الهی رها می‌شد، انسان‌ها دچار فساد و قتل و غارت یکدیگر می‌شدند و این امر آنها را از سیر به سمت رحمت الهی و مبدأ هستی باز می‌داشت. (صدر الدین شیرازی، ۱۳۶۰، ب، ص: ۵۰۱)

وی بر حسب مبانی خویش، وضع عبادات شرعی مانند نماز و روزه و حج و جهاد را در مرتبه اول حرکت روح به سوی عالم قدس و سعادت می‌داند و در مرتبه دیگر انقیاد و به بند کشیدن شهوت و غضب بیان کرده است (همو، ۱۳۸۲، ۴۳۰-۴۳۱)

۱. از این رو سیاست‌گذاران وظیفه دارند با تقنین و الزام مردم به قانون امورات مرتبط به ارکان جامعه سیاسی را حفظ کنند تا زمینه و مقدمه تعالی انسان به عالم قدس و نیز متخلق شدن به فضائل فراهم شود. ابن سینا این امور را همه امور اجتماعی مانند وظایف اجتماعی و اموری چون برقراری مالیات و نیز ممنوعیت مشاغل حرام و مضر را در جامعه و مدینه فاضله را بر همین منوال تبیین می‌کند. و لذا به نظر وی این امور جهت اینکه فساد در مدینه فاضله بوجود نیاید و زمینه خیر عمومی در این مدینه برای نفوس انسانی حاصل شود را لازم دانسته است (ابن سینا، ۱۳۷۶، ص ۴۹۶-۴۹۹)

۶. نتیجه‌گیری

بر حسب آنچه گذشت می‌توان گفت که تقسیم‌بندی مقاصد فقه و استفاده از روش عقلی فلاسفه مسلمان، مانند ابن سینا و ملاصدرا ریشه در مبانی فلسفی آنها دارد؛ مبانی فلسفی فیلسوفان مسلمان در تکامل فقه حکومتی و همچنین استخراج مولفه‌های نظام‌وارگی فقه بسیار موثر بوده است. نتایج پژوهش حاضر در راستای تبیین تاثیر مبانی فلسفی در نظام وارگی فقه را می‌توان چنین بیان کرد:

۱. از دیدگاه ملاصدرا و ابن سینا می‌توانیم مقاصد شریعت و فلسفه احکام فقه را در سه مقاصد عبادی، مقاصد سیاسی و مقاصد حقوقی سطح‌بندی نماییم. همه این مقاصد از نظر فیلسوفان مسلمان در راستای استکمال و تعالی نفس انسانی و تحقق کمال برای اوست که کاملاً مرتبط با تعریف حکمت است.

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۵۳

۲. منظور از مقاصد احکام عبادی، غرض و غایت احکام و دستوراتی هستند که عبادت خداوند متعال و بندگی برای او را در شکل‌های مختلف مانند نماز، روزه و حج واجب کرده‌اند. این احکام مستقیماً در جهت رشد و تکامل، سیر الی الله، حیات طیبه انسان و ایصال او از مقام حیوانی به مقام ملکی وضع شده‌اند. ملاصدرا غرض وضع احکام عبادی را توجه و عبادت خداوند و تقرب وجودی انسان و سوق به سمت خداوند دانسته است. احکام عبادی وسیله حرکت روحی انسان به سمت مقصد هستی هستند؛ این حرکت به وسیله معرفت خداوند و عبودیت او تحقق پیدا می‌کند. ابن سینا نیز فلسفه اصلی وضع احکام عبادی را دو جنبه متفاوت دانسته است. جنبه اول شکستن هوای نفس، تقویت بعد عقلانی و مفارق از ماده در انسان و ایجاد هیئت استعلایی (تسلط روح بر امیال بدن) در انسان است. سعادت حقیقی در این مبنا رسیدن انسان به مجرد تام و قرب مطلق خداوند است.

۳. در احکام سیاسی نیز مفاهیم سعادت انسان، ایصال انسان به قرب خداوند، هدایت الهی بر فلسفه سیاسی و مقاصد احکام سیاسی سایه انداخته است؛ تشکیل حکومت و ایجاد مدینه فاضله که نبی در آن علم به سعادت واقعی دارد و خود بالاترین درجه سعادت و قرب الهی را درک کرده و توان رساندن مردم به قرب الهی را دارد، و تحصیل سعادت در زندگی دنیوی در پرتو مدینه فاضلی، از مقدمات استکمال و تعالی نفس انسان و رسیدن انسان به سعادت حقیقی است.

پی‌نوشت‌ها

1. <https://www.eshia.ir/feqh/archive/text/sobhani/osool/96/961101/>

۲. رویکرد فقه حکومتی متضمن نظامی است که بتواند در گستره زندگی انسان گزاره‌های هنجاری خود را تبیین نماید و فقه شیعه در این زمینه نیاز به رشد و تکامل در حوزه روش‌شناسی و فلسفه فقه حکومتی دارد.

۳. بسیاری از مبانی فیلسوفان اجتماعی مانند ۱. حکم عقل بر لزوم سعادت ۲. اصالت سعادت اخروی و مقدمه ضروری بودن سعادت دنیوی ۳. ضرورت تحقق سعادت در سطح جامعه و تمدن ۴. ضرورت تشکیل مدینه فاضله ۵. ضرورت حضور رئیس اول (نبی و امام) در تحقق سعادت در سطح حکومتی ۶. وجوب گسترش فضائل و ازاله شرور در اجتماع و مدینه سیاسی توسط حکومت و... در جهت نظم‌بخشی به فلسفه فقه حکومتی امری لازم و کارآمد به نظر می‌آیند. در این زمینه می‌توان به آثار متعدد فارابی مانند «آراء اهل المدینه الفاضله»، «السیاسات المدنیه»، «فی الاجتماعات المدنیه»، «جوامع السیاسیه»، «فصول المدنی»، «تحصیل السعاده»، «وصایا یعم نفع‌ها»، «تلخیص النوامیس»، «کتاب الملّه»، «فلسفه

افلاطون» رجوع نمود. (ر.ک: داوری اردکانی، ۱۳۷۴، ص ۱۰۰-۱۲۰) و سایر فیلسوفان اسلامی مانند ابن سینا و ملاصدرا رجوع نمود. (ر.ک. اترک، فضیلت‌گرایی ابن‌سینا، ۱۳۹۳، ص ۲۵-۴۴؛ همو، نظریه اخلاقی ملاصدرا، ۱۳۹۳، ص ۲۷-۵۶).

کتاب‌نامه

قرآن کریم

- ابن سینا (۱۳۷۶ ه.ش.)، *الالهیات من کتاب الشفاء*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مرکز انتشارات.
- ابن سینا (۱۴۰۴ق)، *الهیات من کتاب الشفاء*، تحقیق سعید زاید، قم: کتابخانه مرعشی
- ابن سینا (۱۳۶۳)، *المبدأ و المعاد*، تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل.
- ابن سینا (۲۰۰۷)، *رسالة فی معرفة النفس الناطقة و أحوالها (أحوال النفس)*، پاریس: دار بیلیون.
- ابن سینا (۱۳۲۶)، *تسع الرسائل فی الحکمة و الطبیعیات*، قاهره: دار العرب.
- اترک، حسین (۱۳۹۳)، *فضیلت‌گرایی ابن سینا، پژوهشنامه اخلاق*، شماره ۲۴، ص ۲۴ - ۲۸.
- اترک، حسن (۱۳۸۴)، *سودگرایی اخلاقی. فصلنامه نقد و نظر*، ۲۶۵-۳۰۰.
- اترک، حسین (۱۳۹۳)، *نظریه اخلاقی ملاصدرا، آیین معرفت*، شماره ۳۹، ص ۲۸ - ۵۸.
- ایزدهی، سجاد و صدیق تقی زاده، (۱۳۹۹)، *ضرورت و الزامات نظام‌وارگی در رویکرد فقه حکومتی*، مجله علوم سیاسی، شماره ۹۲.
- ایزدهی، سجاد (۱۳۹۴)، *ماهیت فقه سیاسی، فصلنامه حقوق اسلامی*، شماره ۴۴
- حسینی، سیده زینب و دیگران (۱۴۰۳)، «منزلت عدمی - وجودی مصالح عبادات نسبت به احوال و معارف (با تکیه بر دیدگاه صدرالمتألهین)»، *حکمت معاصر*، سال ۱۵، شماره ۲.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۷۴)، *فارابی*، قم: طرح نو
- سبحانی، جعفر، ۱۳۹۶، *تقریرات درس خارج اصول در تارنمای*
- <https://www.eshia.ir/feqh/archive/text/sobhani/osool/96/961101/>
- شهید اول (۱۴۰۰ق)، *القواعد و الفوائد*، تصحیح عبدالهادی حکیم، نجف: کتابفروشی مفید.
- شیرازی صدرالدین (۱۳۸۱)، *کسر أصنام الجاهلیة*، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- شیرازی، صدرالدین (۱۳۶۰)، *ب، الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شیرازی، صدرالدین (۱۳۵۴)، *المبدأ و المعاد*، تهران: انجمن فلسفه ایران
- شیرازی، صدرالدین (۱۳۶۰)، *الف، شرح أصول الکافی*، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شیرازی، صدرالدین (۱۳۶۶)، *تفسیر القرآن الکریم*، قم: بیدار.

واکاوی مقاصد الشریعه از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا (ملیحه خداینده بایگی و دیگران) ۲۵۵

- شیرازی، صدرالدین (۱۳۶۸)، *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*، جلد: ۹، قم: مکتبة المصطفوی.
- طباطبایی، سید علی (۱۴۲۲)، *ریاض المسائل فی بیان احکام الشرع بالدلائل*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين
- نجفی، محمد حسن (۱۳۶۲ش)، *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*، تحقیق محمد قوچانی، بیروت: دار إحياء التراث العربی
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۴۳۳)، *لمحات فی کتاب والحديث والمذهب*، قم: مکتبه آیه الله صافی گلپایگانی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۵۶)، *اخلاق ناصری*، تهران: انتشارات خوارزمی.
- علیدوست (۱۳۸۴)، *فقه و مقاصد شریعت*، مجله فقه اهل بیت، شماره ۴۱، قم: موسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت
- فارابی (۱۴۰۵)، *الجمع بین رأیی الحکیمین*، تهران: مکتبة الزهراء.
- فاضل مقداد (۱۴۰۴ق)، *التنقیح الرائع لمختصر الشرائع*، قم، کتابخانه مرعشی نجفی.
- کمالیراده، طاهره و محمد (۱۴۰۲)، *انسان کامل «در اندیشه اشراقی سهروردی و در نظام فلسفه فارابی: ۱ بررسی تطبیقی نظریه «قطب» و «حاکم آرمانی»*، مجله پژوهشهای فلسفی، دوره ۲۵، شماره ۴.
- مقیم، حاجی ابوالقاسم، (۱۳۹۷)، *«اختیارات ولی فقیه در اجرای احکام و حوزه وضع قوانین»*، مجله گفتمان فقه حکومتی، شماره ۷.